

Berlin Antlaşması Sonrasında Karadağ'da Müslüman Emlakı Meselesi*

Muslim Property Issue in Montenegro after Berlin Treaty

Ayşe ÖZKAN**

Öz

13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile Nikşiç, Kolaşin, Podgoritsa, Jablyak, İşbuz gibi yerler Karadağ'a bırakılmış ve bu yerlerde emlak meselesi ortaya çıkmıştır. Karadağ topraklarına katılan bu yerlerdeki Müslümanların hakları Berlin Antlaşması'nın 30. Maddesiyle güvence altına alınmış olsa da uygulamada bu madde tanınmamıştır. Karadağlıların baskısı, dini baskılar, askerlik meselesi ve ekonomik sıkıntılar dolayısıyla Müslümanlar göç etmişlerdir. Karadağ, göç eden Müslümanların mallarına el koymuş, mahsullerinden kendilerine yeter hisse vermemiştir. Yabancılara emlak satışını da yasaklayan Karadağ, Müslümanlara çeşitli zorluklar çıkarmıştır. Ayrıca borcu olan göçmenlerin mülklerini ucuz fiyata satmaya da başlamıştır. Durumu çözmek için karma komisyonlar kurulsa da soruna çözüm bulunamamıştır. Karadağ kimi zaman komisyonların çalışmalarını da durdurmuş ve zamanla emlak ve borç meseleleri iç içe geçmiş, 20. Yüzyıla gelindiğinde bile bu meseleler çözülmemiş bir şekilde kalmıştır.

Anahtar kelimeler: Berlin Antlaşması, Karadağ, Emlak, Borç, Müslüman.

Abstract

With Berlin Treaty in 13 July 1878, places such as Nikşiç, Kolaşin, Podgoritsa, Jablyak and İşbuz were left to Montenegro and a property issue broke in these places. Although the rights of Muslims in these lands that joined Montenegro were secured with Article 30 of the Berlin Treaty, this article was not recognized in

---

*Bu makale Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu Ülkelerarası İlişkiler Sempozyumu'nda (23-25 Kasım 2015 Podgoritsa-Karadağ) sunulan bildirinin genişletilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş halidir.

**Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ayseozkan1@mynet.com/ zastava76@hotmail.com

application. Muslims migrated due to the pressure from the Montenegrin, religious pressures, the issue of military service and economic problems. Montenegro seized the commodities of the migrating Muslims and did not give sufficient shares from the crops. Having also prohibited the sales of real estate to the foreigners, Montenegro raised various difficulties for the Muslims. In addition, it started to sell the properties of the immigrants for cheap prices. Despite founding mixed commissions, no solutions were found. Montenegro stopped the works of commissions from time to time and in time, the property and debt issues intertwined, which remained unsolved even in 20th century.

Key Words: Berlin Treaty, Montenegro, Real Estate, Debt, Muslim.

Giriş:

13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması¹ ile bağımsız olan Karadağ² aynı zamanda Piva, Nikşiç, Kolaşin, Podgoritsa, Jablyak, İşbuz (Sputz), Ragnov, Peklin, Gaçka, Gosine, Plav ve Bar limanını kapsayan geniş bir alana da sahip olmuştur. Yaklaşık olarak 4000 km²'lik bir toprak parçasını sınırlarına katan³ Karadağ'ın yüzölçümü böylelikle 9475 km²'yi bulmuştur.⁴ Nüfusu da 200.000'in üzerine çıkan Karadağ'a⁵ toplamda 92.000 kişilik bir nüfus katılmıştır⁶. Karadağ'a bırakılan yerlerde yaşayanların 15.000'ini Müslümanlar oluştururken, 10.000'e yakını da büyük bir kısmı Katolik Hristiyan olan Arnavutlar teşkil etmekteydi. Böylece, Berlin Antlaşması ile Karadağ, sadece Ortodoksların değil, Katolik ve Müslümanların da yaşadığı çok uluslu ve çok dinli bir devlet haline dönüşmüştür⁷. Ancak bu dönüşüm sessiz, sakin bir şekilde değil çok sancılı ve uzun zamana yayılan bir süreçte gerçekleşecektir.

¹ Vahit Cemil Urhan, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s. 383, Jivko Andriyaşeviç, *İstoriya Tsirne Gore*, Belgrad, 2015, s. 180.

² Osman Karatay, "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, C.I: Tarih, Ankara, 2006, s.466, Besim Darkot, "Karadağ", *İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, 1955, s.228, Nenad Moaçanın, "Karadağ", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul, 2011, s.384, Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012, s. 219, Fahri Maden, "Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları", *History Studies*, C.5, Sayı 1, Ocak 2013, s.274.

³ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara, 2012, s.99.

⁴ Andriyaşeviç, *a.g.e.*, s.182.

⁵ Özcan, *a.g.e.*, s.99, Urhan, *a.g.t.*, s.387, Darkot, *a.g.md.*, s.228.

⁶ Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944, s.245, Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2007, s. 40, Özcan, *a.g.e.*, s.100.

⁷ Özcan, *a.g.e.*, s.100.

Her ne kadar yukarıda sayılan yerler Karadağ'a bırakılmışsa da, Berlin Antlaşması'nın uygulanması esnasında yani buraların terkinde sorun çıkmıştır. Özellikle Karadağlıların savaş ile alamadıkları yerlerin halkı, buraları kendi rızalarıyla vermeye yanaşmamışlardır.⁸ Podgoritsa, İşbuz, Bar (Antivari) gibi yerlerde ise buralar savaş sonucu kaybedildiğinden çok büyük olaylar yaşanmamıştır. Savaşta kaybedilen değil de antlaşma ile terkedilmesi istenen yerler sorun yaşatacak ve Arnavutlar, savaşta kaybetmedikleri topraklarının Karadağlıların eline geçmesine seyirci kalmayacaklardır. Gosine ve Plav halkı genellikle Arnavutlardan oluştuğu için, Karadağ'a katılmayı kabul etmeyecek ve direnişte bulunacaklardır.⁹

Yaklaşık 10.000 kişiyi silahlandıran Arnavutlar, Gosineli Ali Paşa komutasında Karadağ'a karşı saldırıya geçmişler ve Anderviça kilisesini yakmışlardır. Karadağ ise Mark Milan komutasında 10-15.000 kişilik kuvvetle Ali Paşa'ya karşılık vermiş ve Berlin Antlaşması'nın hükümlerini zorla uygulamaya çalışmıştır. Gosineli Ali Paşa, Pepiç ve Nikşiç taraflarında Karadağlılarla çok kanlı çatışmalarda bulunurken, Karadağ önce Rusya'yı, sonrasında büyük devletleri devreye sokmuş ve durumdan duyduğu endişeyi belirtmiştir.¹⁰ Dolayısıyla topraklarını Karadağ'a bırakmamakta kararlı olan Osmanlı Arnavutlarını ikna etmek veya büyük devletleri başka bir seçenek üzerinde anlaşmaya götürmek şeklinde iki alternatif ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, Arnavutlara nasihatle bulunarak onları teskin etmek, silahsızlanmalarını sağlamak ve Karadağ'a bırakılan yerlerin teslimi için Müşir Mehmet Ali Paşa'yı "*Arnavutluk Olağanüstü Komiseri*" sıfatıyla bölgeye göndermiştir. Bu tayinle ilgili Karadağ prensi de bilgilendirilmiştir.

Kosova'ya kadar olan Osmanlı-Karadağ sınırının tespitini de yapacak olan Mehmet Ali Paşa, vali ve Arnavutluk reisleriyle görüşerek Osmanlı Devleti'nin niyetini ve emirlerini anlatmaya çalışmıştır. İşkodra, Debre, Priştine, İpek, Yakova ve diğer yerlerin ileri gelenlerini Prizren'de toplayan Mehmet Ali Paşa, Gosineli Ali Paşa'nın başlattığı hareketin doğru olmadığını ve Arnavut İttihat Kuvveti'nin bir an önce dağıtılması gerektiğini söylemiştir.¹¹ Prizren'den Yakova'ya geçen Mehmet Ali Paşa, Yakova önde gelenlerinden Abdullah Paşa'nın konağında iken, birkaç bin Arnavut'un düzenlediği saldırıda Abdullah Paşa ile birlikte öldürülmüştür. Paşa'nın kendisine refakat eden, çoğunluğu Arnavutlardan oluşan nizamiye askerleri kendi vatandaşlarına karşı silah kullanmayarak, saldırıya karşı koyamamışlardır. Karadağlılar olaydan rahatsız olmuş ve onların Gosine'ye

⁸ Temizer, *a.g.t.*, s.40.

⁹ Özcan, *a.g.e.*, s.256.

¹⁰ Külçe, *a.g.e.*, s.247-248, Özcan, *a.g.e.*, s.258-259.

¹¹ Özcan, *a.g.e.*, s.259-260.

askeri harekâta bulunmak için hazırlandıkları haberi alınmıştır. Nitekim Karadağ, söz konusu yerlerin 10 gün içinde teslim edilmesini, aksi halde askeri harekât düzenleyeceğini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Osmanlı Devleti de Gosine ve Plav halkına yine gerekli nasihatlerin yapılması ve bu yerlerin on gün içinde Karadağ'a teslimi için Manastır Valisi Ahmet Muhtar Paşa'yı 15 tabur askerle Prizren'e göndermiştir. Paşa'dan halka zor kullanmadan önce nasihat etmesi ve halkı ikna etmesi istenmiştir.¹² 3. Ordu Komutanı Müşir Ahmed Muhtar Paşa, "*asayiş ve emniyetin iadesi ve istikrarın sağlanması*" için Prizren'de bulunurken, Karadağlılar, askeri hazırlıklara girişmişlerdir. Bu da halkta heyecan ve galeyana yol açmıştır. Her ne kadar Karadağ hükümetinin İstanbul sefiriyle, Hariciye Nezareti arasındaki haberleşmede Karadağlılar da asayiş ve istikrarın sağlanmasını istiyor görünseler de, gerçekten Osmanlı Devleti gibi bunu arzu etmemişlerdir. Bar tarafından Ülgün'e (Dulcigno) saldırmak için askeri kuvvet hazırlamak ve ekserisi elinde bulunan Osmanlı Devleti arazisindeki ahaliyi ellerinde bulunan Osmanlı silahlarını terk ve teslimine zorlamak gibi hareketlere teşebbüs etmeleri bunu göstermiştir. Karadağlıların bu hareketleri yeni bir gaileye yol açacağından zamanın ve halin önemine göre durumun Karadağ ile diplomasi yoluyla engellenmesine karar verilmiştir. Vatan ve millet sevgisiyle topraklarını korumaya teşebbüs etmiş olan bazı yerler ahalisinin heyecanının teskin edilmesi için gönderilen Ahmed Muhtar Paşa'nın¹³ Gosine ve Plav halkına nasihatleri fayda etmemiştir. Halk Karadağlılarla savaşmakta kararlı olduğundan Karadağ Hükümeti Osmanlı Devleti'ni tekrar sıkıştırmaya başlamıştır. Büyük devletlere gönderdikleri muhtıradan buraların teslim edilmemesini Osmanlı Devleti'nin suistimaline bağlayan Karadağlılar, Berlin Antlaşması'nın hükümlerinin tamamı yerine getirilene kadar, Karadağ'a ilhak edilmiş yerlerden göç eden Müslümanların arazisine haciz işlemi başlattıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca sınırda meydana gelen olaylardan dolayı Karadağ'ın uğradığı zarara bedel olarak da Osmanlı Devleti'nden 2.000 frank tazminat talebinde bulunmuşlardır¹⁴.

Ahmet Muhtar Paşa'nın Arnavutluk'a gönderilmesi de sorunu çözmemiştir. Paşa, kaba kuvvet yerine söz ile sorunun halledilebileceğini söylemiştir. Arnavutlara Prizren, Kosova, İşkodra, Manastır, Ergiri gibi yerlere göç edebileceklerini, kendilerinin gittikleri yerlerde miri çiftliklere yerleştirilerek, ziraatle uğraşmaları için tohumluk ve ziraat aletleri

¹² Temizer, *a.g.t.*, s.42.

¹³ ATASE, ORH Kutu: 114, Gömlek: 43, Belge: 43-1, 09.01.1294 (21.03.1878)

¹⁴ Temizer, *a.g.t.*, s.42.

verileceğini, birkaç yılda vergiden muaf tutulacaklarını söylese de bu ikna yöntemi işe yaramamıştır.¹⁵

Gosine ve Plav halkının topraklarını Karadağ'a vermeye yanaşmamaları üzerine farklı çözüm arayışlarına geçilmiştir. Özellikle İtalya, Arnavutluk'taki bu milli kalkışmayla çok ilgilenmiştir. Avusturya'nın Arnavutluk'a müdahale etmesinden çekinen İtalya, Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki sorunun bir an önce çözülmesini istemiştir. Bunun için Kont Corti, "*Corti Uzlaşması*" denilen ve çoğunluğu Müslüman Arnavutlardan oluşan Gosine ve Plav'ın yerine çoğunluğu Katolik Arnavutlardan oluşan Gruda, Hoti ve Klementi'nin Karadağ'a verilmesini öngören teklifini sunmuştur. Bu uzlaşma metni kabul görmüş ve 12 Nisan 1880'de İstanbul'daki İtalyan konsolosluğunda Karadağ Maslahatgüzarı Voyvoda Gavro Vukoviç ve Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Yannis Sava Paşa tarafından imzalanmıştır. Yine 18 Nisan 1880'de de Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletler İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla memorandumu tasdiklemişlerdir. Ancak Hristiyan Arnavutlar da bunu kabul etmemişlerdir¹⁶. Buralardaki halk direnişi hem Osmanlı Devleti, hem Karadağ, hem de büyük güçlere bu bölgelerin de Karadağ'a verilemeyeceğini göstermiştir. Bu yüzden ilgili devletler, Gruda, Hoti ve Klementi'nin Karadağ'a verilmesinden vazgeçerek, Ülgün'ün teslimini kararlaştırmışlardır. Halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan ve tamamen Arnavutların oturduğu Ülgün'de halk, bunu öğrenince mücadeleye başlamıştır. Ancak, buna binaen büyük güçler Ülgün önlerine bir donanma göndereceklerini belirterek, üç hafta içinde Ülgün'ün teslimini ve Karadağ ile Osmanlı Devleti'nin ortaklaşa harekât düzenlemesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin işi ağırdan alması dolayısıyla Büyük Güçler 3 Eylül 1880'de Dubrovnik Limanı'na bir donanma göndermişler ve iki ay burada kalmışlardır. Büyük güçlerin baskısı sonucu Osmanlı Devleti, Müşir Derviş İbrahim Paşa'yı askeri birliklerle beraber, Ülgün'ü Karadağ'a teslim etmek üzere bölgeye göndermiş ve Derviş Paşa 23 Kasım 1880'de Ülgün'e girmiştir¹⁷. Karadağlılar ise 26 Kasım'ı 27 Kasım'a bağlayan gece Ülgün'e girmiştir. Sonuçta Ülgün Karadağlılara bırakılırken, yeni bir göç dalgası başlayacak ve göçmenlerin malları ve borçları yeni sorunlara sebebiyet verecektir. Ayrıca Karadağ ve Osmanlı Devleti arasında sınır belirleme sorunları da uzun yıllar sürecektir.¹⁸

---

¹⁵ Özcan, *a.g.e.*, s.262.

¹⁶ *a.g.e.*, s.263-264.

¹⁷ Temizer, *a.g.t.*, s.50-53.

¹⁸ Özcan, *a.g.e.*, s.281-283.

A. Göçmenler Meselesi ve Göç Sebepleri

Berlin Antlaşması ile Karadağ'a katılan Nikşiç, Kolaşin, Jablyak, Spuj, Zeta, Podgoritsa, Bar, Mrkoyeviçi, Zaboyana ve Krayina bölgelerindeki Boşnak ve Arnavut nüfusun göç etmesiyle birlikte, 43.000 olan bölge nüfusu, 12.000'e düşmüştür¹⁹.

Karadağ'dan yapılan bu göçleri dört temel nedene dayandırabiliriz. Bunlar Karadağlıların baskısı, dini baskılar, askerlik meselesi ve ekonomik sıkıntılardır.

İlk olarak Karadağ'ın, Müslümanları göçe zorlama nedeni Rusya'nın liderliğinde Slav Birliği kurarak, Müslümanların Balkanlardan temizlenmesini amaçlamasıdır. Rusya, Slav kardeşleri olan Karadağ'ı bu amacı için kullanırken, el altından silah yardımı da yapmıştır²⁰. Karadağlılar, Müslümanlara karşı kışkırtarak onlara silah dağıtan Rusya, Müslümanları göçe zorlamaya çalışmıştır²¹. Aynı zamanda Karadağlıların gözünde de olumsuz bir Müslüman imajı bulunmaktaydı. Karadağ, daha 18. yy. başlarında bile Müslümanları "*can düşmanı*" olarak görmekteydi. Karadağ'ın dini liderlerinden Danilo Petroviç de yazdığı Istrazi Poturica ve Gorski Vijenic adlı eserlerinde bu düşmanlığı körüklemekteydi²².

İşkodra'daki birliklerin komutanı Derviş Paşa da, Müslümanların Karadağ'dan göç etmelerini yeni hükümetin baskısıyla açıklamaktadır. Hak eşitliği, mali güvenlik ve özel güvenliğe dair resmi açıklamalara rağmen, Müslümanlar kendilerini emniyette hissetmemişlerdir²³.

İkinci olarak, dini baskılar da göçe neden olmuştur. Müslümanların Rusya'dan gelen papazlarca vaftiz edileceği ve kalpak giyme zorunluluğu getirileceğine dair söylentiler çıkmış, Prens Nikola bu iddiaları kabul etmemiş ancak İşbuz ve Podgoritsa'daki Müslümanlardan 600 aile İşkodra'ya göç etmiştir. İngiltere'nin İşkodra Konsolosu Kirby Green, Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye yazdığı siyasi raporunda vaftiz iddiasından çok, mollalar dışındaki bütün Müslümanlara kalpak giyme dayatmasının Müslümanları çok rencide ettiğini ve göçe sebep olduğunu belirtmiştir²⁴. Ayrıca Prens Nikola'nın 1879 yılında bir ilköğretim kanunu çıkarması ve tüm çocukları devlet okullarına gitmekle yükümlü tutması da

¹⁹ Safet Bancoviç, "Müslümanlar'ın Karadağ'dan 19. Yüzyıldaki Göçü", *Muhacirlerin İzinde*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara, 2012, s.23.

²⁰ Özcan, *a.g.e.*, s.350.

²¹ Temizer, *a.g.t.*, s.68.

²² Özcan, *a.g.e.*, s.350.

²³ Bancovic, *a.g.m.*, s.23.

²⁴ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.II, Ankara, 1989, s.156-157.

göçlere sebep olmuştur. Müslümanların okulda almaları gereken dini eğitim Prens Nikola tarafından yasaklanmış, derslerin Hristiyan öğretmenlerce ve Karadağ dilinde verilmesi zorunluluğu getirilmiştir²⁵. Karadağ okullarında çocuklarının asimile edilmesinden çekinen Müslümanlar da kitleler halinde göç etmeye başlamışlardır. İşkodra'daki askeri birliklerin kumandanı, Derviş Paşa da, Karadağ hükümetinin kurallara uymakta zorluk çıkaran Müslümanların topraklarını üç gün içinde terk etmelerine dair emir verdiğini gönderdiği bir telgrafta bildirmiştir²⁶.

İlerleyen yıllarda Prens Nikola Müslüman göçmenlere yayınladığı çağrısında, Karadağ'ın eğitim kanunuyla tüm halkın çocuklarının okula gönderilmesinin zorunlu kıldığını belirtmiştir. Ayrıca, Müslümanlara bu kanunun özel olarak düzenlendiğini ve dini eğitimin verilme şekline eğitim makamlarının müdahil olmalarının imkansız kıldığını eklemiştir²⁷. Yine eğitim konusundan dolayı göç etmek isteyen Ülgün Müslümanlarına Prens Nikola, çocuklarının okula devam etmelerini, derslerin Müslüman öğretmenler tarafından verileceğini ve İslam dininin kurallarına aykırı bir durumun olmayacağını belirtmiştir. Nikola'nın bu girişimi, eğitim sebebiyle yapılacak olan göçleri kısmen de olsa engellemiştir²⁸.

Üçüncü olarak askerlik yapma zorunluluğu da göçlere sebep olmuştur. Karadağ Prensi, Podgoritsa'ya gelerek beş-altı Müslüman ileri gelenine nişan ve mertebe vermiş ve bunu müteakiben tahrir-i nüfus ile asker alınacağını beyan etmiştir. Ancak Müslümanlar bunu kabul etmemişlerdir.²⁹ Karadağ hükümeti Müslümanları aceleyle askere alarak haç işaretli Karadağ şapkaları giymeye zorlamış, cami hocaları da haç işaretli Karadağ şapkası giyenlerin artık camilere giremeyeceklerini söylemişlerdir.³⁰ Dolayısıyla Müslümanlar göç etmeye başlamıştır ve bunun üzerine Kamil Paşa, İngiltere'nin İşkodra Konsolosu Kirby Green'den yardım istemiştir. Prens Nikola ile temasa geçen Green, prensten “*Müslümanların endişesini gidermesi*” ricasında bulunmuştur. İngiltere'nin ricası ve Prens Nikola'nın emriyle Voyvoda Plamenatz³¹ Mart 1879'da bir bildiri yayınlayarak, Müslümanların Osmanlı veya Karadağ vatandaşlıklarından birini

²⁵ Abidin Temizer, “Karadağ'da Öteki Sorunu: Müslümanlar (1878-1913)”, *History Studies*, C.5, Sayı 3, Haziran 2013, s.226.

²⁶ Bancovic, a.g.m., s.33.

²⁷ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.III, Ankara, 1989, s.414, *Montenegro: Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 2: 1880-1920, Ed. Beitullah Destani, UK, 2001, s.785.

²⁸ Temizer, a.g.m., s.226.

²⁹ ATASE, ORH. Kutu: 114, Gömlek:43, Belge: 43-1, 09.01.1294 (21.03.1878)

³⁰ Bancoviç, a.g.m., s.27.

³¹ Özcan, a.g.e., s.352, Şimşir, a.g.e., C.II, s.190-191

seçmelerine kadar askere alınma işinin erteleneceğini belirtmiştir.³² Sonradan Karadağ topraklarında kalan 8000 civarında Müslüman, Osmanlı Padişahına bağlılıklarını bildirirken, Prens Nikola Karadağ tabiiyetinde oldukları gerekçesiyle Müslümanlardan askerlik yapmalarını ve çocuklarını devlet okullarında Karadağ lisansı ile okutmalarını istemiştir.³³ Karadağ ordusunda hizmet etmemek ve çocuklarına Slav dili öğretmemek için Podgoritsa Müslümanları toplu halde göç etmeye başlamışlardır.³⁴ 1901 yılına gelindiğinde bile Podgoritsa Müslümanları baskı altında oldukları iddiasıyla Karadağ'dan göç etmek istemişlerdir.³⁵

Dördüncü olarak ekonomik nedenler de göçe sebebiyet vermiştir. Karadağlılar göç edecek Müslümanların ev, çiftlik, tarla ve hayvanlarına sahip çıkma hırsıyla Müslümanları göçe zorlamışlardır. Berlin Antlaşması'ndan sonra sınırlarına kattığı topraklar, anlaşma öncesi topraklarına göre daha verimli olan Karadağ, bu topraklardaki nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanları göç ettirmek istemiştir.³⁶ Her ne kadar Berlin Antlaşması'nın 30. Maddesi Müslümanların topraklarını iltizama vererek ya da başkaları vasıtasıyla idare edip ellerin de tuta bileceklerini belirtse de³⁷ Karadağ hükümeti ele geçirdiği Müslümanlara ait arazileri kendisine hizmet eden ordu mensuplarına ödül olarak dağıtmıştır. Aynı zamanda tüm Müslümanların ellerindeki topraklara ve varlıklara da Karadağlılar el koymuştur. Dolayısıyla Müslümanlar ekonomik zorluğun yanı sıra, kötü muamelelere uğrama endişesiyle göç etmişlerdir.³⁸

Tüm bu göç sebeplerinin yanında dönemin tanıkları ve bilim adamlarınca ileri sürülen başka sebeplerde vardır. Bunlar; Boşnakların gururu, eski reaya ile eşit statüye gelip yüzyıllardır düşman olarak kabul ettikleri toplulukların boyunduruğu altına girmek istemeyişleri, topraklarını kaybetmeleri, dindarlıkları ve yeni hayat şartlarına uyum sağlayamamalarıdır.³⁹

B. Emlak Meselesi

Berlin Antlaşması'nın 30. Maddesi ile Müslümanların hakları güvence altına alınmıştır. Bu madde şu şekildedir:

³² Şimşir, *a.g.e.*, C.II, s.232.

³³ Temizer, *a.g.m.*, s.227.

³⁴ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.360.

³⁵ Özcan, *a.g.e.*, s.352.

³⁶ Temizer, *a.g.t.*, s.74.

³⁷ Özcan, *a.g.e.*, s.351-352.

³⁸ Michael Palaiet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914*, Çev. Ayşe Edime, İstanbul, 2000, s.242-243.

³⁹ Bancoviç, *a.g.m.*, s.27.

“İslam vesairenden Karadağ'a ilhak olunan arazi dâhilinde emlakı bulunup da prenslik haricinde yerleşmek isteyenler, emlaklarını iltizama vererek veya başkaları marifetiyle idare ettirerek muhafaza edebileceklerdir. Kimsenin emlakı kanunen kamu yararı için olmadıkça kıymeti önceden ödenmedikçe alınmayacaktır. Osmanlı ve Karadağlı üyelerden oluşan bir komisyon, devlete ait emlakın ve vakıfların Bâb-ı Âli hesabına olarak devredilmesi ve kullanılmasına dair işleri ve onlar da halkın ilişiği bulunursa bu gibi meseleleri üç sene zarfında halledecektir.”⁴⁰

Her ne kadar 30. Madde bu şekilde olsa da Karadağ, Berlin Antlaşması'nın hemen akabinde göçmen mallarına el koymuştur. İngiltere'nin İşkodra Konsolosu Kirby Green, İstanbul Büyükelçisi Layard'a bu şekilde bilgi verirken, İşkodra'daki Karadağlı Müslüman göçmenler de Green'e verdikleri dilekçede çok güç durumda olduklarını, içlerinde 249 kişinin öldüğünü ve yurtlarına dönüp tarlalarını işlemek istediklerini belirtiyorlardı⁴¹ Sadrazam Saffet Paşa da 21 Ekim 1878 tarihli Prens Nikola'ya yazdığı telgrafta Bar ve Ülgün göçmenlerinin durumunun acıklı haline dikkat çekerek malları Karadağlılarca paylaşılan bu göçmenlere mallarının geri verilmesini, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasını istemiştir. Prens Nikola ise bunun ancak Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında yapılacak genel ve kapsamlı bir antlaşmayla çözülebileceği cevabını vermiştir.⁴²

10 Ocak 1878'de Karadağ'ın eline geçen Bar şehrinin halkı genellikle İşkodra'ya akın etmiştir.⁴³ Bar ve Kraia göçmenleri İngiltere'nin İşkodra Konsolosu Kirby Green'e başvurarak, hep yurtlarına dönmek istemişlerdir.⁴⁴ Ancak Karadağ Prensi Nikola, fetih hakkına dayanıp göçmen mallarını ödül olarak askerlerine dağıttığından göçmenlerin geri dönmesine izin vermemiştir. En sonunda ısrarlı teşebbüslere dayanamayan Nikola, kararından vazgeçmiş ve göçmenlerin geri dönmesine razı olmuştur.⁴⁵

Şubat 1879'da ise Spuj, Jablyak, Tsrnoyeviça ve Podgoritsa Karadağ'ın eline geçmiştir.⁴⁶ Niksiç, Spuj, Jablyak, Kolaşin, Zeta, Podgoritsa, Bar ve Ülgün' den göç eden Müslümanlarla ilgili Simo Popoviç şunları yazmıştır:

⁴⁰ BOA, Y.PRK.A. 1/110 1295 B.10 (11.07.1878), Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara, 1953, s.416, Özcan, a.g.e., s.94, Zübeyde Güneş Yağcı, “Berlin Antlaşmasından Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi”, *Almanah*, Knyiga IV, Sayı 63-64, Podgoritsa, 2014, s.199.

⁴¹ Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.I, Ankara, 1989, s.640-643.

⁴² a.g.e., C.I, s.657-660, Özcan, a.g.e., s.356.

⁴³ Bancoviç, a.g.m., s.35.

⁴⁴ Şimşir, a.g.e., C.I, s.632-640, s.700.

⁴⁵ a.g.e., C.II, s.147 -148.

⁴⁶ Andriyaşeviç, a.g.e., s.182.

“Kolaşin, Spuj ve Jablyak’tan da büyük göçler oldu. Spuj’daki zabıt soyu Meçukiç’lerden göç etmeyen bir kişi kaldı, o da Hristiyanlığı kabul ederek Savo adını aldı ve Karadağlı bir kadınla evlendi. Bunun dışında bir de süvari Spuşki vardı. Sarhoş ve düşkün bir kişiydi.

Zeta’dan göç eden bir kısım Müslümanın evlerine ve topraklarına Zetalılar ve Karadağlılar yerleştirildiler. Karadağ devleti, göç edenlerin evlerini satın almadı. Devletin bu tip bir ödeneğe ayıracak parası yoktu ve bu sebeple Karadağlıların boş kalan yerlere hiçbir ücret ödemediği yerleşmeleri beklentisi doğmuştu. Türkler İstanbul’a, Karadağlıların kendi topraklarına zorla sahip oldukları yönünde şikâyetlerde bulundular ancak bu sızlanmaların onlara hiçbir yardımı dokunmadı...⁴⁷

Karadağ hükümeti, Karadağ’daki mülklerine geri dönmek isteyen bazı göçmenlerden Türk vatandaşlığından ayrıldıklarına dair belge istediği gibi, 1880 ilkbaharından itibaren de göçmenlere ait mülkleri hiçbir plan program gözetmeden yerleşime açmıştır. Podgoritsa’da sahiplerinin kesinlikle dönmeyeceği düşünülen araziler yeni yerleşimcilere dağıtılmıştır.

48 gün Karadağ kuşatmasına direndikten sonra 27 Ağustos 1877’de düşen Nikşiç şehrine ise Müslümanların göçünün ardından, Ortodoks aileler yerleşmeye başlamış ve ilk yerleşenlere de buradaki sahipsiz araziler ile evler verilmiştir. Nikşiç Ovası’nın geniş arazilerinin en verimli kısımları Prens Nikola ile diğer Karadağlı liderlere ayrılmıştır ki 19. Yüzyılın sonunda prensin yıllık geliri 100.000 forinte ulaşan hektarlarca toprağı olmuştur. Nikşiç’teki zenginler mülklerini kendilerine çok ucuz fiyattan bırakmak zorunda kalan Müslümanların mal varlıkları sayesinde daha da zenginleşmişlerdir.⁴⁸

Nikşiç ve Podgoritsa göçmenlerinin geride bıraktığı mal varlıklarının Karadağlılar tarafından gaspedildiğine dair iddiaları Hariciye Nazırı Yannis Sava Paşa, Londra’daki Osmanlı Elçisi Musurus Paşa aracılığıyla İngiliz yetkililere iletmıştır. Nikşiç göçmenleri evlerinin yıkıldığını ve arazilerine el konulduğunu, Karadağlıların Berlin Antlaşması’nın çok açık olan maddesine uymadığını dile getirmişlerdir.⁴⁹ Oysaki 30. Maddeyle, mülk sahipleri topraklarından göç etseler bile malları üzerinde istedikleri tasarrufa sahip olabileceklerdi. Karadağ’ın bu maddeye niye uymadığını İçişleri Bakanı Maşo Vrbitsa şu şekilde açıklamaktadır:

⁴⁷ Şerbo Rastoder, “Karadağ’dan Müslüman Göçleri- 1878’den Günümüze Kısa Bir Tarih Denemesi”, *Muhacirlerin İzinde*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara, 2012, s.107-108.

⁴⁸ Bañcoviç, a.g.m., s.25-36.

⁴⁹ Özcan, a.g.e., s.356, Şimşir, a.g.e., C.III, s.106.

*“Bu antlaşmanın maddeleri imzalandıkları şekliyle uygulanamamıştır. Çünkü eğer göçmenler kendi mal ve mülkleri üzerinde tasarruf hakkına sahip olurlarsa, bizim fakir halkımız zor durumda kalacaktı. Göçmenlerin mallarını istedikleri gibi kullanmaları, fakirlerimizin hiçbir şeye sahip olamamaları sonucunu doğuracaktı”.*⁵⁰

Nikşiç göçmenleri terkettikleri mal ve eşyalarının kendilerine iade edilmesi, mallarının kiralarını, tarlaların hasılatını ve yıkılan evleri için de tazminat alabilmeleri için İşkodra valisine dilekçe vermişler ve Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişlerdir.⁵¹ Aynı şekilde Kolaşin göçmenlerinin malları hakkında da Karadağ hükümeti nezdinde teşebbüste bulunulmuştur.⁵² Çünkü 3 Ekim 1878'de Karadağ'a bırakılan Kolaşin'de Milovan Cilas'ın deyimiyle durum şöyleydi:

“Kolaşin bölgesindeki tüm araziler Karadağlılarca öldürülen ya da topraklarından sürülen Müslümanlardan alınmıştır. Müslümanların mezarlıkları bile toprak dökülerek dümdüz edilmiştir. Müslüman arazilerini zapt etmek, Müslüman nüfusa zulmedip katliamlar düzenlemek, savaştaki kahramanlıkların ödülü gibi algılanmıştır.”

Kolaşin'e yerleşenler ve buranın eski halkı, buradan göç eden Müslümanlara tazminat ödemeyi reddetmiş ve Karadağ hükümeti de bununla ilgili herhangi bir şey yapmamıştır.⁵³

Neticede, Karadağ hükümetine bir protesto gönderilmiştir. Hariciye Nazırı Asım Paşa, Paris'teki Osmanlı Devleti Maslahatgüzarı Nikolaki Efendi'ye gönderdiği 17 Ekim 1880 tarihli telgrafında protesto niteliğindeki mesajı Çetine'deki elçiye gönderdiğini ve onun Karadağ hükümetine iletileceğini bildirmiştir. Podgoritsa'daki göçmenlerin İşkodra'daki Osmanlı Devleti makamlarına verdikleri dilekçede *“Karadağ'ın imzalaan antlaşmaların aksine Podgoritsa göçmenlerin mülklerine el koydukları, Podgoritsa, İşbuz ve Jablyak'taki göçmenlerin mülklerinden elde ettikleri gelirlere el koydukları, ayrıca birkaç yüz haneden oluşan ve Osmanlı uyruğunu koruyan mahallelerde üç yıl daha yaşamaları gereken nüfusa karşı her türlü aşağılayıcı ve hakaret içeren hareketlerde buldukları, sonuç olarak tüm yolları kapatmış oldukları ve kırk gündür kırka yakın kişiyi hapse attıkları”* belirtilmiştir. Göçmenler, şiddet hareketlerine bir son verilmesi ve göç etmek isteyen kişilere engellerinin kaldırılması talebinde bulunmuşlardır. Bu iddiaları Osmanlı Devleti'nin İşkodra makamlarının

⁵⁰ Bancoviç, a.g.m., s.31-32.

⁵¹ Şimşir, a.g.e., C.III, s.106, Özcan, a.g.e., s.356.

⁵² a.g.e., C.III, s.231.

⁵³ Bançoviç, a.g.m, s.30-32.

hazırladığı raporlar da doğrulamaktaydı. Göçmenlere ve ikamet eden sakinlere karşı yapılan bu haksızlıkların Arnavutlar arasında büyük kızgınlığa yol açtığını ve öngörülmeven kötü olayların meydana gelmesinin muhtemel olduğunu belirten Asım Paşa “*Osmanlı Hükümeti bu yasadışı hareketlere itiraz edilmesi gerektiği, Berlin Antlaşması'nın açıkça ihlali söz konusu olduğu inancındadır, ayrıca Karadağ hükümetinin böyle bir durumda memurlarının eylemlerine müsamaha göstereceğine inanmayı reddetmekte olup, meydana gelecek sonuçlara ilişkin sorumluluğu üzerine almayacağını beyan etmiştir*” demektedir.

Karadağ'a gönderilen bu protesto, İstanbul'daki Büyük Güçlerin temsilcilerine de sözel olarak bildirilmiş ve Nikolaki Efendi'den de Fransa Dışişleri Bakanına durumu ciddiye almaları gerektiğini açık bir şekilde ifade etmesi istenmiştir.⁵⁴

Ancak daha henüz on gün geçmişken, Osmanlı Devleti'nin Çetine Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Podgoritsa'da adam tutuklamalarına devam edildiği, hatta son günlerde altı -yedi kişinin hapse atıldığı, Karadağ memurlarının bu biçare ahali hakkındaki zulm ve saldırılarına son vermek şöyle dursun, aleyhlerinde şiddetli bir şekilde uygulamalarda buldukları bildirilmiştir. Saldırıları özellikle Avrupa tarafından Osmanlı Devleti'ne Ülgün'ün terki tavsiye edildiği bir zamanda gerçekleştirildiğinden ahalinin gelecekte ne hallere düşeceğini gösterdiğini ifade eden sefir “*buradaki yabancı devlet elçilerinin Müslümanları himaye etmeyecekleri malumdur. Benim görüşüme göre Berlin Antlaşması hükümlerinin tamamen uygulanmasını gözetmek ve bu biçareleri Karadağ memurları tarafından gördükleri zulümden korumak üzere oralara derhal şehbenderler tayin etmekten başka çare yoktur*” diyerek durumu ortaya koymuştur.⁵⁵

Aradan birkaç ay geçtikten sonra Çetine sefiri Karadağ prensi ile görüşmüş ve öncelikle Podgoritsa ahalisine silah dağıtılması, çocukların zorla hükümet okuluna alınması ve bu tedbire uymayan ileri gelenlerden bazılarının sürülmesine dair Derviş Paşa'dan aldığı mektubun içindekileri prene tebliğ etmiştir. Prens de cevaben okul kanununu erteleyeceğini belirterek, Podgoritsa ahalisinin kendi tercihleriyle gittiklerini ispat için konuyla ilgili aldığı telgrafları sefire okumuştur.

⁵⁴ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.307- 308.

⁵⁵ BOA, HR.TO. 138/16 27.10.1880. Bu tarihte Osmanlı Devleti'nin Çetine Sefiri 20 Eylül 1880- Şubat 1881 tarihleri arasında görev yapan Hüseyin Sermed Efendi'dir. Bkz. Uğur Özcan-Abidin Temizer, *Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, İstanbul, 2015, s.51.

Sefirin, göçmenlerin düştükleri esef verici hale değinerek, Berlin Antlaşması hükümlerine göre gerekli tedbirlerin süratle alınması için ısrarı üzerine, prens göçmenlerin hukukunu tasdik ile beraber hudut meselesinin kesin suretle halledilmesinden dolayı şükranlarını sunmuş ve Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmak arzusuna delil olarak Bâb-ı Âli'ye göçmenlerin emlakını geri almakda serbest oldukları bildirmesini sefirten rica etmiştir. Prens, ayrıca bundan böyle bu gibi meselelerin hepsi için devletlerin aracılığına müracaat etmeksizin doğrudan doğruya Karadağ hükümetine müracaat edilmesini Bâb-ı Âli'den istemiştir. Çünkü Bâb-ı Âli altı devletin Osmanlı Devleti'ndeki sefirlerine ve Çetine Sefareti'ne Podgoritsa ahalisiyle diğer göçmenler hakkında Karadağ hükümetinin yaptığı haksızlıklara dair gerekli tebligatı yapmıştı.⁵⁶ Karadağ Dışişleri Bakanı Radoniç de, Osmanlı Devleti'nin Çetine Sefiri Sermed Efendi'ye Karadağ'ın geri dönecek Müslüman göçmenleri kabul edeceğini ve onlara mal güvenliği sağlayacağını bildirmiştir.⁵⁷ Oysa daha birkaç ay önce Karadağ prensi, devletlerin teşebbüslerine dayanarak voyvodalarıyla uzun uzadıya müzakere ile tazminat kabulünden geri durmuş ve Osmanlı Devleti ile asla arazi değiş tokuşu müzakeresine girişmeyeceğini beyan etmişti.⁵⁸ Prens bu tavrı değişikliğinde Ülgün'ün kendilerine bırakılmasının büyük rolü olsa gerektir.

Karadağ prensinin verdiği her türlü teminata rağmen göçmenlerin şikayetleri bitmemiştir. Acıklı hale düşen göçmenlerin mallarına el konulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nazırı Asım Paşa, Paris Sefiri Esad Paşa'ya gönderdiği genelgede Karadağlı göçmenlerin durumlarının düzeltilmesi için Fransa nezdinde teşebbüste bulunması talimatını vermiştir.⁵⁹ İşkodra'daki İngiliz Viskonsolos Vekili Summa da, İngiltere Dışişleri Bakanı Granville'e gönderdiği raporda, İşkodra'da bulunan Nikşiç, İşbuz, Podgoritsa vs. Müslüman göçmenlerinin acıklı durumlarına değinerek, hastalık ve yoksulluk yüzünden yüksek ölüm oranları olduğunu belirtiyordu.⁶⁰ Yine İngiltere'nin Çetine Elçisi Green de, Dışişleri Bakanı Granville'e gönderdiği raporda, Karadağ'ın ele geçirdiği şehirlerdeki göç etmek isteyen Müslümanlara gayrimenkullerinin elden çıkarılmasına karşılık olarak bahşetmeyi düşündüğü imkanlara dair, Karadağ prensi ile görüştüğünü belirtmiştir. Prens Nikola'nın yabancılar tarafından gayrimenkullerin satın alınmaması için düzenlenmiş yasada herhangi bir

⁵⁶ BOA, Y.A.HUS. 166/12 1298. M.18 (20.12.1880)

⁵⁷ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.344-345.

⁵⁸ BOA, HR.TO. 136/15 02.07.1880.

⁵⁹ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.359-360.

⁶⁰ *a.g.e.*, C.III, s.360-361.

değişiklik olmayacağını ve şayet izin verilse dahi Avusturyalıların ellerinde olan toprakların yabancılara geçmesine imkan sağlayacağını ve böylelikle Karadağ'ın Avusturya sınır yetkileriyle sonu gelmeyen ihtilafa düşeceğini anlattığını bildirmiştir. Elçi Green, Lord Granville'in, toprakları bir anda Karadağ'a bağlanan Türk vatandaşları adına adil bir tedbir istediğini, mülklerinin elden çıkarılmasında karşılaştıkları zorlukların Karadağ hükümetini isnat altında bıraktığını, bunun ise kendi çıkarları doğrultusunda fiyatları düşürecek şekilde kasten etkilediğini belirtince, prens de bu sorunu Türk Sefiri Rıza Bey ile tartıştığını söylemiştir. Türk sefirine adil bir değerlendirmeye tüm göçmenlerin topraklarını almak için hazır olduğunu söylediğini belirten prensle konuşmaya devam eden Green, sonuçta prensin tüm Slav prenslikleri tarafından uyulan Müslüman toprak sahiplerinin mallarına en düşük maliyetle el konulması şeklindeki istikameti takip ettiği çıkarımına varmıştır⁶¹

Green'in bu raporundan bir hafta sonra Osmanlı Devleti'nin Çetine Sefiri Rıza Bey de, Hariciye Nazırı Asım Paşa'ya gönderdiği raporunda göçmen emlakının yabancılara satılmadığını, fiyatların düştüğünü, Karadağlıların elinde bu emlakı satın alacak kadar para bulunmadığını bildirmiştir.⁶² Karadağ Prensi Nikola, göçmenlerin emlakını hükümet olarak Avrupa bankalarından borçla satın almayı ve taksitle ödemeyi vaat etmiştir. Bu teklif küçük mal sahiplerince cazip olsa da, büyük mal sahipleri bunu reddetmişlerdir. Eğer teklif kabul edilirse, Karadağ hükümeti yılda 15.000 lira ödeyebilecek ve bunu 50.000 liraya kadar çıkartabilecekti.⁶³

Karadağ prensi bu teklifinin hemen akabinde Karadağlı Müslüman Göçmenlere bir çağrıda bulunmuştur. 13/25 Temmuz 1881 tarihli “*Göç Eden Karadağ Müslümanlarına İlan*” da Prens Nikola öncelikle, 18/30 Kasım 1880 tarihli ilanına vurgu yaparak “... aralarında siyasi suçluların, vatana ihanet veya düşman ajanlığıyla suçlanıp onursuzlukla itham edilmiş kişilerin de bulunduğu herkese yönelik tam ve genel af...”⁶⁴ bahsettiklerini belirtmiştir. “*Biz her ne zaman lütufta bulunsak, tam anlamıyla lütufta bulunuruz*” diyen Nikola, üzerine büyük suçlar atfedilmiş olan kişilerin de lütfundan faydalanarak evlerine döndüğünü belirterek, başıboş şekilde başka yerlere yerleşmekten vazgeçmelerini ve evlerine geri dönmelerini istemiştir. “*Berlin Antlaşması ve Karadağ Prensiği'nin kanunları kapsamında size verilen haklar ve mülklerinüz üzerinde tasarruf sözü veriyoruz. Yeni vatanınız sizleri çocuklar gibi karşılayacak olup sonuç olarak huzurlu ve*

⁶¹ a.g.e., C.III, s.403-404.

⁶² a.g.e., C.III, s.405.

⁶³ Özcan, a.g.e., s. 357.

⁶⁴ Rastoder, a.g.m., s.108, Şimşir, a.g.e., C.III, s. 413, *Montenegro: Political and...*, s.783.

güvenli bir yaşam sürdürebileceksiniz” diyen Nikola, geri dönmeleri için göçmenlere altı ay süre tanımıştır. Göç eden ve toprakları Karadağlılarca ekilen toprak sahibi Müslümanlara da kendilerine düşen gelirlerin dörtte birini alacaklarını, bu çağrıya icabet ederek dönenlerin tüm mülklerini alacaklarını ve gelecekte diğer Karadağlılar gibi bunları kullanabileceklerini belirten Nikola eğitimle ilgili Karadağ kanununun, dinlerinin serbestçe öğretilmesini etkileyeceği düşüncesiyle göç edenlere de, bu kanunla tüm halkın çocuklarının okula gitmesinin zorunlu olduğunu, dini eğitimin verilme şekline eğitim makamlarının karışmalarının imkansız kılındığını eklemiştir. Nikola göçmenlere Podgoritsa teslim olduktan sonra silahsızlandırıldıklarını, silahlarının Podgoritsa depolarında muhafaza edildiğini, bu silahların kendilerine iade edileceğini, ayrıca hükümetince iyi halk olarak değerlendirilen kendileriyle barış içinde yaşayacaklarından, tüm diğer halka verilen tüfeklerin aynılarının onlara da dağıtılacağını ifade etmiştir⁶⁵.

Karadağ Dışişleri Bakan Vekili Vrbitza da, Çetine'deki Osmanlı Devleti Sefiri Rıza Bey'e verdiği notada, Karadağ hükümetinin bütün göçmenlere mallarını geri vermeyi taahhüt ettiğini, bu çağrıda “*iharet ve düşmanla işbirliği*” deyiimiyle Arnavutluk'un kastedildiğini belirterek, bütün göçmenlerin mallarının gelirlerini alabileceklerini, toplanan mal ve eşyaların göçmenlere geri verileceğini, tazminat meselesi için karma bir komisyon kurulacağını, geri dönüş için altı ay mühletin kesin olmadığını ifade etmiştir⁶⁶. Osmanlı Devleti'nin Çetine Sefiri Rıza Bey, Hariciye Nazırı Asım Paşa'ya gönderdiği raporunda göçmenlerin başlıca isteklerinin mallarını geri alma ve yabancılara satabilme, Osmanlı veya yabancı vatandaşlarca idare ettirebilme, mallarından elde edilen gelirleri alabilme olduğunu, zarar gören malları için de sahiplerine tazminat ödenmesi ve silahlarının kendilerine geri verilmesi taleplerinde bulduklarını bildirmiştir. Rıza Bey, göçmenler meselesi halledilmedikçe, Karadağ ile samimi bir dostluk kurulamayacağı ve iyi komşuluk ilişkilerinde bulunulamayacağı gibi göçmenlerin durumlarının da iyileşmeyeceğini belirtmiştir⁶⁷. Rıza Bey, bir müddet sonra, Asım Paşa'ya çektiği telgrafta bazı Müslümanların geri dönerek tarlalarının mahsullerini aldığını yazmıştır⁶⁸.

Karadağ'a ilhak olunan yerlerdeki mirî arazi ve vakıf arazisini ilgilendiren bütün işlerin neticeye bağlanması için Osmanlı Devleti ve Karadağ memurlarından oluşan bir komisyon teşkili için Çetine

⁶⁵ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.413-414.

⁶⁶ *a.g.e.*, C.III, s.415.

⁶⁷ *a.g.e.*, C.III, s.408-412.

⁶⁸ *a.g.e.*, C.III, s.422.

maslahatgüzarı harekete geçmiştir. Karadağ dışişleri bakanı da bunun üzerine Karadağ hükümeti tarafından bir memur tayin edileceğini bildirmiştir⁶⁹. Sonrasında Muhacirin ve Evkaf-ı Muhtelif Komisyonu adıyla bir komisyon oluşturularak Karadağ'da Müslümanların geride bıraktıkları vakıfları ve göçmenlerle ilgili sorunları tespit etmek için icraata başlansa da Karadağ, hudut tahdidi yapılanaya kadar bu komisyona birisini görevlendirmeyi düşünmediğini açıklamıştır. Osmanlı Devleti bu komisyona Şekip Bey'i komiser olarak görevlendirirken, 1885'ten itibaren Karadağ da Mösyö Dokoniç'i memur edecektir⁷⁰.

Ne göçmenlerin şikâyetleri bitmiş ne de Osmanlı ve Karadağlı memurlardan oluşan karma bir komisyon kurulabilmiştir. Podgoritsa göçmenleri, memleketlerinde bulunan emlakı satabilmelerini Karadağ'ın engellememesini isterken, bu emlakı almaya Karadağlıların gücünün olmaması ve yabancılara satmaya da Karadağ kanunlarının izin vermemesinden dolayı bu zorlukları çözmek için bir karma komisyon kurulması gündeme gelmiştir. Bu emlakın Karadağ hükümetince satın alınıp tahmin edilen değeri olan 50.000 liranın senelik 15.000'er lira verilerek ödenmesi Karadağ hükümetince teklif olunmuştur. Hak sahipleri eğer bu fiyatı yeterli bulmazlarsa, istedikleri fiyata satıncaya kadar mallarını tasarruf etmeye Berlin Antlaşması gereğince hakları olduğunu Bâb-ı Âli hukuk müşavirleri mütalaalarında belirtmiş ve Karadağ'ın yabancılara emlak tasarruf edemeyeceği iddiasının göçmenleri bağlamadığı bildirilmiştir⁷¹. Karadağ yine de göçmenlerin emlak haklarını tanımamış, mahsullerinden kendilerine yeterli hisseyi vermemiştir. Göçmenlerin evlerini de Karadağlılar işgal etmiş ve geri dönmek isteyen göçmenlere de engel olunmuştur. Karma bir komisyon kurulması ve büyük devletlere başvurulmasının gerekli olduğunu Osmanlı Devleti'nin Çetine Maslahatgüzarı Daguis Efendi Hariciye Nazırı Arifi Paşa'ya yazmıştır⁷².

Daguis Efendi'nin yazısından bir süre sonra, Podgoritsa, İşbuz, Jablyak, Ülgün ve Bar ile sonradan Karadağ'a terk edilen diğer yerlerin göçmenleri hem İşkodra valisine hem de Avusturya, İtalya ve Rusya konsoloslarına bir dilekçe vermişlerdir. Bu dilekçede Berlin Antlaşması'nın 30. Maddesince arazileri üzerindeki tasarruf hakları tasdik olursa da haklarının çiğnendiğini, savaştan önce geçim vasıtaları pek sınırlı bulunan Karadağlıların kendilerini mülklerinden göç ettirmek için her türlü hileyi kullandıklarını belirtmişlerdir. Kendilerini göçe mecbur bıraktıktan sonra mülklerinin hüccetlerini ve sair

⁶⁹ BOA, HR.TO. 45/57 24.01.1881.

⁷⁰ Özcan, *a.g.e.*, s. 357-358.

⁷¹ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.447.

⁷² *a.g.e.*, C.III, s.497-498.

bazı eşyalarını zapt ettiklerini, içlerinden bazılarının arazilerini % 99 zararla satmaya mecbur olduklarını, şikâyetlerinin de semeresi görülmediğini de eklemişlerdir. Karadağ hükümetinin göçmenlerin tasarruf haklarına sahip olduklarını ve yurtlarına dönecek olanların mal ve mülklerine sahip olacaklarını ilan edip, haklarını ispat için giden göçmenlere veya vekillerine kötü muamelede bulunmakta olduğunu da ifade eden göçmenler, prensin 1880 senesinde yayınladığı emrinde arazi hasılatlarından taraflarına dörtte bir pay verileceği ve dükkanlar için de tazminat verileceği beyan edilse de bunların yapılmadığını belirtmişlerdir. Karadağlıların ekinlerini gıyaplarında kendi ambarlarına koyarak sonrasında mahsullerin yalnız dörtte birine hakları bulunduğunu iddia ettiklerini, ayrıca cüz'î bir miktar mahsulatı arazi sahiplerine verirken, çoğunu çürütmek maksadıyla açıkta bıraktıklarını, arazilerini işlemeye başladıklarında, prenslik tebaası sayacakları tehdidiyle kendilerini engellediklerini, vekillerini yerlilerden nasbetmeleri istendiğini de eklemişlerdir. Karadağ tebaasından başka kimsenin kanunen tasarruf hakkına sahip olamayacağı iddiasının mülklerinin kıymetini düşürdüğünü, bunun mülklerini ellerinden daha kolay almak için tertip edilmiş bir hile olduğunu, Karadağlıların oturdukları ev ve dükkanları yaptıkları tamirata bedelen birkaç seneden önce boşaltmaya yanaşmadıklarını, bazı evler sahibine teslim olursa da, içinde kim otursa tehdit edildiğinden hiçbir kiracı bulunmadığını da yazmışlardır.

Yine Glubovça ahalisinden birinin haklarını talep etmek için oraya gidince öldürüldüğünü, Podgoritsa'dan birisinin kendi bağında bir Karadağlı tarafından yaralanıp, bir diğerinin öldürüldüğünü, eşi ve oğluyla beraber kendi tarlasına giden diğer bir kişiye arazisini işleyen çiftçi tarafından tüfek atıldığını, Podgoritsa'da 100 kadar kişinin kan davası bahanesiyle tutuklanarak hapse atıldıklarını, Karadağ'da kalanların da göçmenler gibi çeşitli zulümlere uğradıklarını ve Karadağlıların onları da göçe zorladığını belirten göçmenler, taşınır veya taşınmaz mallarının gerek bizzat kendi taraflarından ve gerek yabancı ve yerli vekiller marifetiyle idare olunması, mülklerinin gerek yabancı ve gerek yerlilere satışına izin verilmesi, işlerine nezaret etmelerine engel olunmaması ve Berlin Antlaşması'nın 30. Maddesinin tamamen icrası, 1878 yılından beri ertelenen taleplerinin neticeye bağlanması için karma bir komisyon oluşturulmasını rica etmişlerdir⁷³.

Neticede Türk-Karadağ Karma Sınır Komisyonu'ndaki Türk delegeleri, Karadağ'a bırakılan yerler göçmenleri hakkında Berlin Antlaşması'nın 30. Maddesi gereğince göçmenlerin emlakını istedikleri gibi tasarruf

---

⁷³ BOA, HR.TO. 526/83 01.02.1883.

edebilmeleri, işçilerini serbestçe değiştirebilmeleri, gecikmiş gelirlerinin göçmenlere verilmesi, işgal edilen evlerinin boşaltılması, göçmenlerin isteklerini incelemek üzere karma bir komisyon kurulması gibi tekliflerde bulunmuştur. Karadağ delegeleri ise Karadağ hükümetinin göçmenler için bu hakları tanıdığını ve göçmen işleriyle ilgili olarak bir Türk-Karadağ karma komisyonu kurulmasını kabul ettiğini bildirmiştir⁷⁴. Göçmen işleriyle ilgili Karadağ komisyonuna, vakıf komisyonunda görevli olan Daguis Efendi'nin atanması gündeme gelmiş ve onun ataması yapılmıştır. Bu memurun, Karadağ delegeleri gibi bir oya sahip olması, yani Karadağ komisyonunun karma bir komisyon haline getirilmesi için çalışılmasını Hariciye Nazırı Arifi Paşa, Çetine Sefiri Cevad Paşa'dan istemiştir⁷⁵.

14 Temmuz 1884 tarihine gelindiğinde Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında bir uyuşma gerçekleşmiş ve göçmenlerin işleri hakkında bir sözleşme imzalanmıştır⁷⁶. Bu sözleşme sekiz maddeden oluşmaktaydı. Sözleşmeye göre;

- 1) Karadağ'a bırakılan yerlerden göç etmiş olanların istekleriyle ilgili iddiaları incelemek için bir Türk-Karadağ karma komisyonu kurulacak,
- 2) Oluşturulacak komisyon Podgoritsa'da işe başlayacak,
- 3) Komisyon icra gücü olan kararlar alacak,
- 4) Toprakların işletilmesi şartları incelenecek,
- 5) Toprak işçileri bu şartlara riayet ettirilecek,
- 6) Osmanlı vatandaşı göçmenler ile Karadağlılar arasında alacak ihtilaflarında yalnız Karadağ mahkemeleri yetkili olacak,
- 7) Borçlarını ödeyebilmeleri için borçlu göçmenlere belli bir süre tanınacak,
- 8) Borcunu ödeyemeyen göçmenlere ait emlak açık arttırmayla satılacaktır⁷⁷.

Karadağ karma komisyonu 11 Ağustos'ta çalışmalarına başlamıştır⁷⁸. Komisyon pek çok göçmenin taleplerini yerine getirmiş ve birçoğunun işlerine de bakılmıştır. Yerel Karadağ memurları güçlükler çıkarsa da, Karadağlılar Türk göçmenlerine ait emlakı kendilerininmiş gibi görerek elde tutmak isteseler de yine de birçok göçmen emlakı sahiplerine iade

⁷⁴ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.548-550.

⁷⁵ *a.g.e.*, C.III, s. 606-608.

⁷⁶ BOA, HR.TO. 478/12 14.07.1884.

⁷⁷ BOA, HR.TO. 478/12 14.07.1884, Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.612-613, Özcan, *a.g.e.*, s.360, Temizer, *a.g.t.*, s.96.

⁷⁸ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.620, Özcan, *a.g.e.*, s.360, Temizer, *a.g.t.*, s.97.

edilmiştir⁷⁹. Bir ara çalışmalarını durduran göçmen komisyonu sonra tekrar çalışmaya başlamıştır. Zarar görmüş göçmen emlakının tazmini hususunda karma göçmen komisyonundaki Osmanlı delegesi Daguis Efendi, harap olmuş göçmen evlerini bu evlerde oturan veya oturmuş olanların tazmin edeceğini, eve bir hasar vermeyenlerin bundan muaf olacağını, kendi kendine harap olan evlerin tazmin edilmeyeceğini, asker bulundurmak ve askeri levazimatın korunması için prensliğin işgal ettiği evlerden harap olanların işe prenslik sandığına tazmin edileceğini Karadağ delegesine bildirmiştir⁸⁰. Ancak Bâb-ı Âli Hukuk Müşaviri Gabriel Efendi yıkılan emlakın bir kısmının Karadağ hükümetince, bir kısmının ise özel kişilerce tazmin edilmesi yolundaki ayrımın hukuken yerinde olmadığını Hariciye Nazırı Asım Paşa'ya bildirmiştir. Yine de Karadağ hükümetini ürkütmemek gerektiğini ve Karadağ'daki Osmanlı komiserine hareket serbestisi tanınmasının uygun olacağını ifade etmiştir⁸¹.

Osmanlı delegesi Daguis Efendi, Çetine'deki Türkiye Maslahatgüzarı Şedid Efendi'ye sunduğu raporunda, Karadağlıların göçmenlere ait toprakların ucuza satın alınması için emirler çıkardıklarını ve 20-40 dönümden fazla toprak alınmasının yasaklandığını belirtmiştir⁸². Daguis Efendi, ayrıca Hariciye Nazırı Arifi Paşa'ya göçmen malları konusunda hükümetin gizli emirler verdiğinin Karadağ dışişleri bakanı tarafından inkar edildiğini yazmıştır⁸³.

Oysaki hükümet yetkilileri, güya Müslümanların ev ve arazilerini satabilmelerini sağlarken, halkın da Müslümanlardan hiç bir şey almamaları konusunda gizli telkinlerde bulunmaktaydılar. Göçmenlerin kendi gayrimenkulleri üzerinde hak sahibi olduklarına dair açıklamalar yapsa da, hükümet bu hakların kullanılmaması ve gayrimenkullerin ucuz fiyatla Karadağlıların elinde kalmasına çalışmaktaydı.

Karadağlıların göçmen Müslümanlardan ele geçirdikleri arazilerin toplamı 36.000 dönümdü⁸⁴.

Karadağ yönetimi göçmenlerin arazilerini genelde kendi istediği fiyattan satmıştır. 1886'da Ülgün göçmenlerinden Karadağ'daki mallarını bir ay içinde satmaları için vekil tayin etmeleri istenmiş, aksi takdirde satış işleminin Karadağ hükümeti tarafından gerçekleştirileceği söylenmişti⁸⁵.

---

⁷⁹ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.651.

⁸⁰ *a.g.e.*, C.III, s.666.

⁸¹ *a.g.e.*, C.III, s.675.

⁸² *a.g.e.*, C.III, s.670.

⁸³ *a.g.e.*, C.III, s.686.

⁸⁴ Bancoviç, *a.g.m.*, s.32.

⁸⁵ Özcan, *a.g.e.*, s.358.

Göçmenlerin mülklerinin yanında, emlak gelirlerine de el konulmuştur. Karadağlılar Pola, Podrike, Bilevik ve Nikşiç göçmenlerinin emlak hasılatına el koymuş,⁸⁶ Podgoritsa ve Glubovça göçmenlerinden Karadağ'a tarlalarının hasılatını almaya gidenleri de Karadağlılar öldürmüş veya çok kötü dövmüşlerdir⁸⁷. Yine bir zanaat ve ticaret merkezi olan Podgoritsa'da⁸⁸ Karadağlılar, binalarının hepsi Müslümanlara ait olan Podgoritsa çarşısında alışverişi tamamen yasaklamışlar ve şehrin başka yerinde çarşı kurmuşlardır. Göçmenler bundan kaynaklanan zarar ve hasardan bahsederek şikâyet ve isteklerini İşkodra Valiliği'ne bildirmişlerdir⁸⁹.

1888 yılında Karadağ'da “*Genel Kanun*” yayınlanmıştır. Valtazar Bogişç tarafından yazılan bu kanun, 1855'ten beri kullanılan Prens Danilo'nun “*Genel Ülke Kanunu*”nun yerini almıştır⁹⁰. Yeni kanunun ikinci kısmı mülkiyet hakkında bahsetmekte ve Karadağ'da hiçbir yabancıya -Prens tarafından hediye olarak verilmedikçe- mülk sahibi olamayacağını belirtmekteydi⁹¹. Karadağ hukuk kararnamesinin emlak kısmı 8 Mayıs 1888 tarihinde neşr ve ilan edilmiştir. Rus hukukunu bilen biri tarafından hazırlanan bu kararname dolayısıyla kilisede fevkalade merasim yapılmış ve okunan duada elçiler heyeti dahi üniformaları ile hazır bulunmuşlardır. Prens bu münasebetle söylediği nutukta Rusya imparatorunun Karadağ'a karşı gösterdiği meyl ve teveccühten dolayı imparatora alenen teşekkür etmiş ve bu sözler halk tarafından pek çok alkışlanmıştır. Ancak bu nutuk Avusturya elçiliğince iyi tesir etmemiştir⁹².

1889'a gelindiğinde bile göçmenlerin arazileri meselesi devam etmiştir. Gosine ve Plav ahalisinin Karadağlıların idaresine geçmiş olan arazilerinin hasılatının aynen veya bedelen her sene ödenmesi Karadağ prensiyle akdedilen sözleşme icabından olmasına rağmen, bu arazilerin senelik hasılatının tahmini kıymeti hakkında iki taraf memurlarından oluşan bir komisyon Berane'de teşkil olunmuş ise de, Karadağ komiserlerinin gösterdikleri zorluklar sebebiyle iş sonuçlanamamış ve bu da sözleşme hükümlerine aykırı olduğundan, Bâb-ı Âli'de münasip kişilerden oluşan bir komisyon akdi ve eski Çetine Sefiri Mirliva Cevad Paşa'nın da bu komisyona çağırılmasına karar verilmiştir⁹³. Nikşiç göçmenlerinin emlak ve

⁸⁶ Temizer, *a.g.t.*, s.85.

⁸⁷ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.677-678.

⁸⁸ Adnan Pepiç, “Podgoritsa'nın Kısa Bir Tarihçesi”, *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 18, Ankara, 2005, s.281.

⁸⁹ BOA, DH.MKT. 1466/85 1305.Ra.13 (29.11.1887)

⁹⁰ Karatay, *a.g.m.*, s.466.

⁹¹ Özcan, *a.g.e.*, s.244.

⁹² BOA, HR.TO. 47/62 09.05.1888.

⁹³ BOA, Y.MTV. 39/88 1306.Za.24 (22.07.1889)

arazisi meselesi için Karadağ memurları ile olan uyuşma üzerine iki taraf komiserleri arasında bir sözleşme imzalanmış ve göçmen komisyonu başkanlığına da bilgi verilmiştir. Ancak sözleşmenin içindekiler Nikşiç göçmenlerine tebliğ edildiğinde Nikşiç emlakıyla, Podgoritsa, Bar ve Ülgün vs. diğer yerler emlakı arasında kıymet ve hasılatça çok fark olduğundan bu sözleşme göçmenlerin zararına olacağından “ *mülklerini diledikleri gibi bizzat veya vekilleri marifetiyle tasarruf veya idare veyahud başkalarına satmakta serbest ve muhtar bulundurmaları*” vasıtasının uygulanmasını istemekte olduklarından, yeni bir düzenlemenin gereği ortaya çıkmıştır.⁹⁴

Pola ve Kolaşin-i Bâla'dan göç eden Müslüman ahalinin Karadağ'a terkedilen arazi ve emlakının çok yıllardan beri tasarrufları muhafaza olunmamasından dolayı iki taraf arasında düşmanlık oluşturarak, ara sıra intikam alınmaya girişildiğini, bu tasarruf hakkı meselesi halledilirse fenalığın önünün alınacağını Akova Müderrisi Hayrettin Efendi telgrafla bildirmiştir. Bu göçmenler tasarruf serbestliklerini öteden beri talep etseler de Karadağ hükümeti onların emlak ve arazilerini Karadağ'a kaçan bir takım Hıristiyanlara usulsüz taksim ettiği için, haklarından mahrum kalmışlardır. Karadağ harbiye müdürüyle gerçekleşen müzakere neticesinde, göçmenlerin haklarının ödenmesi için iki taraf memurlarından oluşan bir karma komisyon teşkiline karar verilmiş ve bu gibi tartışmalı arazi ve sınırın iki taraf arasında neticeye bağlanması uygun görülmüş ve sınır meselesinin çözümüne memur Mirliya Tahir Paşa'nın da bu komisyonda bulunması düşünülmüştür.⁹⁵

Göçmenlerin Karadağ'da Zeta nahiyesindeki arazilerini kendileri işletmeye ve işlettirmeye hakları oldukları halde Tuz kazasının Mataguş köyünde bulunan 30 hane göçmenin arazisi usulsüz zabtedilerek Karadağlılara taksim olunup, göçmenler tasarruftan men olmuşlardır. İşkodra vilayeti durumu Hariciye Nezareti'ne telgrafla bildirip göçmenlerin meşru hukuklarının temininin sağlanmasını istemiştir.⁹⁶

Bir diğer sorun da meralardı. Tarıma elverişli arazisi az olan Karadağ'da hayvancılık sektörü baskındı. Küçükbaş hayvanlar için de meralar çok önemliydi. Bu yüzden Şekular merası ve Mukro çayırı iki devlet arasında en tartışmalı araziler olmuştur. İşkodra vilayeti dâhilindeki Hotililer ile Karadağ sınırları arasındaki Terpiçe köyü halkı, sınırda bulunan meranın hangi tarafa ait olduğu ile ilgili anlaşmazlığa düşürmüşlerdir.⁹⁷ İki tarafça da tasarruf ve temlik iddia edilen bir meradan dolayı mücadele zuhur etmek üzere

⁹⁴ BOA, DH.MKT. 1723/58 1307.N.22(11.05.1890)

⁹⁵ BOA, Y.MTV. 61/90 1309. N.26 (24.04.1892)

⁹⁶ BOA, DH.MKT. 407/39 1313.5.13 (04.08.1895)

⁹⁷ Özcan, *a.g.e.*, s.311-314.

olduğunu İşkodra valisi Çetine sefirine bindirmiştir. Sefirin girişimiyle Karadağ hükümeti sınırı geçmiş olan Terpiçe ahalisinin geri çekilmesi hakkında emir vermiştir. İşkodra valisi de kendi taraf ahalisinden anlaşmazlığı men için gerekli tedbirleri almıştır.

Karadağ dışişleri bakanı Karadağlıların Osmanlı Devleti'ndeki meralarıyla, Karadağ'da olan ve Osmanlı tebaasına ait bulunan Karatoprak merasının sınırını ve tasarruf hakkını araştırarak mera mesesini kesin surette çözmek için karma bir komisyon kurulmasını teklif etmiştir. Teklif Osmanlı Devleti'nin yararına uygun olduğundan bu işlerde bilgisi olanların komiser sıfatıyla tayinini Çetine sefiri Hariciye Nezareti'nden rica etmiştir⁹⁸. Nihayet, altı kişiden oluşan bir komisyon teşkil edilmiştir. Ancak Karatoprak'ta çatışmalar bitmemiştir⁹⁹.

Dörtleme hasılatı sistemi ise bir diğer sorunu oluşturmuştur. Başta Gosine ve Plavlı ahalisi olmak üzere sınırda yaşayanların Karadağ'da kalan arazi ve çiftlikleri tapularla sabit olduğundan, bu arazilerin bedellerinin ne olacağı, çiftliklerin kullanımında verilecek para miktarı ve bu paranın kime verileceği gibi sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu sorunları halletmek için de dörtleme hasılatı sistemi denilen bir sistem oluşturulmuştur. Arazileri Karadağ sınırları içinde kalan Osmanlı tebaasının arazi hasılat bedellerinin, Karadağ tarafından toplanarak Osmanlı yönetimine verilmesi ve Osmanlı yönetiminin de bu paraları arazi sahiplerine vermesi şeklinde olan bu sistemde, özellikle Gosine ve Plavlılara her sene aynî ya da nakdî bedel ödenmiştir. Bazen de Karadağ, ödemesi gereken miktarı vermemiştir¹⁰⁰. Nitekim Gosine ve Plavlılara Karadağ tarafından ödenmesi kararlaştırılan senelik 22.000 guruşun altı seneden beri ödenmediği anlaşılmış ve acilen buna bir çözüm bulunmasına çalışılmıştır¹⁰¹. Kolaşin-i Bâlâ ve Pola halkı da aynı dertten muzdariplerdi. Dörtleme hasılatı bedelinin yarısının maliye hazinesinden ve diğer yarısının da Karadağ hükümeti tarafından ödenmek üzere kararlaştırılmış olmasına rağmen, bir zaman ödeme yapıldıktan sonra Karadağ payını ödememeye başlamıştır. Maliye hazinesinden de ödeme yapılmadığından perişan hale düşen Kolaşinlilere¹⁰² 1895'te Osmanlı Devleti tarafından ödeme yapılmış, 1899'da yine Karadağ'ın ödemesi gereken ancak fakirlik nedeniyle ödeyemediği dörtleme hasılatını Osmanlı Devleti ödemiştir. Dörtleme hasılatı konusu önemsenmiştir. Çünkü Gosine ve Plavlılar Yakova ve İpek malisörlerinin desteğini alarak Karadağ'a saldırı

⁹⁸ BOA, HR.TO. 50/43 21.12.1892.

⁹⁹ Özcan, *a.g.e.*, s.35.

¹⁰⁰ *a.g.e.*, s.319-320.

¹⁰¹ BOA, DH.MKT. 2267/83 1317.B.04 (08.11.1899)

¹⁰² BOA, DH.MKT. 77/19 1310.Z.19 (03.07.1893)

planları bile yaptıklarından, bu sorunun sürüncemede kalması halkın öfkesini daha da arttırabilirdi¹⁰³.

1905 ve 1906 yıllarına gelindiğinde bile dörtleme hasılatı sorunu devam etmiş,¹⁰⁴ 1910'larda bile dörtleme hasılatında Karadağ'ın ödemediği meblağı¹⁰⁵ yine Osmanlı Devleti ödemeye devam etmiştir¹⁰⁶.

C. Borç Meselesi

Borçlu göçmenlerin emlakı da Karadağ ve Osmanlı Devleti arasındaki önemli meselelerden biri olmuştur. Karadağ dışişleri bakanlığı, Podgoritsa, Zeta, Jablyak ve İşbuz göçmenlerinden Karadağ tebaasına borcu olanların isimlerinin yazılı olduğu üç defteri, Osmanlı Devleti'nin Çetine Sefareti'ne göndermiş ve bu kişilerin 1 Haziran 1884 tarihine kadar Podgoritsa mahkemesine gelmelerini tebliğ etmiştir. Aslında daha önceden verdiği notada 15 Nisan'a kadar gelmelerini isteyen Karadağ hükümeti, süreyi Haziran'a kadar uzatmıştır. Göçmenler bu sürede mahkemeye gelmemiş olurlarsa mahkemenin gıyabî hükmüyle hukuk ve emlakının kaybedilmesinden korkulduğundan, defterde ismi olanların buldukları yerlere gereken tebligatların yapılması önemsenmiştir. Karadağ'ın bu konuda gösterdiği ihtimamın sebebi ise oralara Osmanlı Devleti'nden konsolos tayin edilmeden önce borçlu göçmenleri az çok zarara uğratarak bir an önce buralarla alakalarını kesmektir. Ancak göçmen olmayarak Karadağ tebaası olan pek çok kişinin de Osmanlı Devleti'ne borçları bulunduğu yapılan araştırmadan anlaşılabilir. Bunların da ismini içeren defterlerin düzenlenerek Çetine Sefareti'ne gönderilmesiyle hem karşılık verilmiş, hem de Osmanlı Devleti tebaasının hukuku meydana getirilmiş olacağı bildirilmiştir.

Osmanlı Devleti tebaasından bir iki İşkodralı'nın Podgoritsalı bir kişiden alacakları olan meblağ hakkında, Podgoritsa mahkemesinin kendilerini önceden haklı çıkarmış iken sonradan paranın tahsisinde ihmal gösterip şimdilik tahsil edemeyeceklerini açıklayarak işi erteledikleri Karadağ Prensine söylenince, kendisi şu şekilde cevap vermiştir: "*Her iki taraf tebaasının birbirine olan borcu hesap olursa hemen 1.000.000 florin eder. Karadağlı olanların İşkodra'da yargılanması hukuka uygun olarak görülmedikçe Osmanlı Devleti tebaasının dahi işlerine cidden bakılmasını tembih eyledim. Söylediğiniz ifadenin sebebi işte şu tembihdir. İşkodra yerel*

¹⁰³ Özcan, a.g.e., s.321-322.

¹⁰⁴ Yağcı, a.g.m., s.203-204.

¹⁰⁵ BOA, HR.HMŞ. İŞO. 107/35 1325.Şu.20 (05.03.1910).

¹⁰⁶ BOA, TFR.I.SL. 210/20985 1327.Ca.25 (14.06.1909).

hükümeti hakkımızda kolaylık gösterirse bu gibi borçları ödeme ve tahsilde acele ederiz ve şu borçlar işinin iyi bir şekilde bağlanması bir komisyon vasıtasıyla olabilecek zannederim. Bununla birlikte ileride bu iş için müzakere ederiz."¹⁰⁷

Karadağ, Karadağlılara borçları olan göçmenlerin arazilerini çok ucuza satmış, satışta önceliği her zaman borçlu olan göçmenlerinin arazilerine vermiştir.¹⁰⁸ Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin Çetine Sefiri Cevad Paşa teşebbüslerde bulunmuş ve alacaklılarıyla anlaşmak üzere borçlu göçmenlere bir süre tanınmasını istemiştir¹⁰⁹. Karadağ hükümeti de iki ay süre tanımıştır¹¹⁰. Sonrasında Karadağ tebaasından olan talep sahiplerinin bir kaç seneden beri süruncemede kalan alacaklarını istemekten geri durmadıkları şekilde Karadağlı Mösyö Radoniç Osmanlı Devleti'nin Çetine sefirine gelerek göçmenlerin borçlarını ertelemeksizin ödemeleri için komisyona emir vermesini Karadağ prensi namına rica etmiştir¹¹¹. Bahsedilen komisyon 11 Ağustos 1884'te Podgoritsa'da işe başlayan Türk-Karadağ karma komisyonudur¹¹². Bu isteğin üzerinden daha bir ay geçmeden Karadağ, göçmenler ile Karadağlıların arasındaki borçlar meselesi halledilinceye kadar karma komisyonun çalışmalarını durdurmuştur¹¹³. Komisyon 1885 yazında tekrar çalışmaya başlasa da hem borçların ödenmesi için iki ay süre tayin edilmiş olması hem de Karadağ hükümetinin göçmenlerin arazisine değerinden çok düşük kıymetler belirleyerek ondan fazlasına satın almaması için Karadağlılara tembihte bulunması göçmenleri zorlamıştır¹¹⁴.

19/31 Ekim 1886'da Karadağ hükümeti ve Çetine Sefareti arasında göçmenler meselesiyle bunların borçları veyahut talepleri hakkında bir sözleşme kararlaştırılmıştır. Buna göre;

1) Karadağ'da sakin her Müslümana istediği zaman göç etmesi için tam serbestlik verilecektir.

2) Karadağ'dan göç eden veyahud göç etmek arzusunda bulunacak olan Müslümanlar Karadağ'da kalan gayrimenkul mallarını prens tarafından ilan edilen Karadağ kanunu hükümlerince satmakta daima tam hürriyetten faydalanacaklardır.

¹⁰⁷ BOA, Y.PRK.EŞA. 4/19 1301.C.20 (15.04.1884), Şimşir, *a.g.e.*, C. III, s. 597-598.

¹⁰⁸ Özcan, *a.g.e.*, s.360.

¹⁰⁹ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.603.

¹¹⁰ Temizer, *a.g.t.*, s.85, Yağcı, *a.g.m.*, s.201.

¹¹¹ BOA, HR.TO. 46/5 18.02.1885.

¹¹² Özcan, *a.g.e.*, s.360.

¹¹³ BOA, HR.TO. 46/9 14.03.1885, Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.656.

¹¹⁴ Şimşir, *a.g.e.*, C.III, s.674.

3) Yalnız Karadağlılar ile göçmenler arasındaki borçların ödenmesi yarısı Karadağlılar ve diğer yarısı Müslüman göçmenler arasından seçilen on kişi ile Osmanlı ve Karadağlı iki üyeden oluşan bir karma komisyona havale olunacaktır.

4) Bu komisyon yalnız bizzat talep sahipleri veya borçlular tarafından veya bunların vekilleri tarafından belirtilen talepleri dikkate alacaktır.

5) Göç etmiş olan talep sahipleri hakkında Karadağlılar gibi muamele edilecektir.

6) Komisyon öncelikle borçluları gayrimenkul mallarını bizzat satarak ve alacaklılarına karşı olan borçlarını ödemeye davet edecek ve bunlar gayrimenkul malları için istedikleri fiyata müşteri bulamadıkları halde mallarının kıymetini tahmin yalnız borçlarının imhasına kâfi olacak nispette taksimine girişecektir. Borçlular mallarının kalanını serbestçe kullanabilecektir.

7) Bu halde komisyon gayrimenkul mallarının yalnız bu kısmını talep sahiplerinin yerine teslim edecektir.

8) Göç etmiş olan Müslümanlardan borçlu olanların veyahud borcu bulunmayanların genel olarak emlakından şimdi kadar tahsil edilmemiş olan gelirler komisyon tarafından tahsil olunacak ve komisyon bunların emlak gelirlerini borçlarının ödenmesine tahsis ve ikinci sınıf emlakın taliplerine dahi gelirlerinin hissesini teslim edecektir.

9) İşgalden önce olan borçların faizi işgale kadar Osmanlı kanunları gereğince ödenecek ve talep sahiplerinin buraların işgal tarihinden üç sene sonradan itibaren faiz talebine hakkı olacaktır.

10) Göçmenler Karadağ'da bulunan gayrimenkul mallarını Berlin Antlaşması'nın 30. maddesi hükmünce ya bizzat veyahud vekilleri marifetiyle iltizama vermekte serbest olacaklardır.

11) Yeni kiracılar ettikleri arazi sahiplerine karşı taahhütlerini yerine getirdikçe haklarında eski kiracılar gibi muamele edilecektir.

12) Alacaklı ile borçlulara komisyon huzurunda ya bizzat ispat-ı vücud etmek veyahud vekil göndermek için bu sözleşmenin tarihinden itibaren bir sene süre verilecektir.

13) 21 Ocak / 1 Şubat 1879'da Virpazar'da ve 6/18 Eylül 1883'te Tuzi'de hâsıl olan ittifak ile 1/13 Aralık 1883 tarihiyle Çetine'de akdedilen sözleşmeler göçmenlerin borçlarıyla ilgili hükümlerinden başka geçerli olacaktır.

Bu sözleşmeyi Osmanlı Devleti namına Çetine Sefiri Cevad ve Karadağ namına da Dışişleri Bakanı Radoniç imzalamışlardır¹¹⁵. Ancak Çetine sefaretinden İşkodra vilayetine sözleşme gönderilip, göçmenlere durum tebliğ edilince göçmenler, göçmen emlakının satış şeklinin Karadağ kanunlarına tâbi olmasının ve göçmenlerin Karadağ ahalisine olan bu borçları için faiz yürütülmesinin mağduriyetlerine sebep olacağını belirtmişlerdir. Dolayısıyla bu sözleşme Berlin Antlaşması'na aykırı olduğu gibi Karadağ hükümetinin de öyle düzenlemeyi şimdiye kadar ilan etmeyip, meçhul ve belirsiz olduğundan, ayrıca Çetine sefreti de bu iki maddenin düzeltilmesini sağlayamadığından konu sürüncemede kalmıştır¹¹⁶. Bu sözleşmenin bazı maddelerinin düzeltilmesi isteği ve komisyonun henüz oluşturulamamış olması, göçmenlerin Karadağlılarla olan davalarının ertelenmesine sebep olarak, mağdur olaylarını bir kat daha arttıracığından süratle konunun netleştirilmesi İşkodra vilayetinden istenmiştir¹¹⁷. Nitekim Karadağ tebaası Karadağ mahkemeleri huzurunda davalar açarak göçmenlerin oradaki emlak ve akarlarını pek düşük değer ile sattırmaya başlamışlardır. Buna rağmen göçmenlerin Karadağlılarda olan alacakları tahsilsiz kalmıştır. Dolayısıyla bu halin yok edilmesi ile göçmenlerin haklarının temini için karma komisyonun bir an önce kurulması göçmenler tarafından da talep edilmiştir¹¹⁸.

Osmanlı Devleti'nin Çetine sefiri, birçok zorluktan sonra sözleşmede gerekli düzeltmelerin yapılması hakkında Karadağ prensinin onayını almıştır. Yeni sözleşmede göçmenlerin Karadağ'daki gayrimenkul mallarının prens tarafından ilan edilen kanuna göre satılacağını içeren maddelerin son kısmı lağvedilmiş ve faiz süresi dahi yedi seneden altı seneye düşürülmüştür. Yani alacaklıların Berlin Antlaşması'nın imzasından sonra yalnız beş senelik faiz talebine hakları olacaktı. Karma komisyona gelince, bir önceki sene kıtlık sebebiyle tarlaların kıymeti düşmüş ve eğer bu kıtlık devam ederse fiyatın bir kat daha düşeceği anlaşılmış olduğundan, karma komisyon emlak sahiplerini memnun edemeyeceğinden Çetine Sefiri bu konuya Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiştir. Göçmenlere mensup olmadığı halde aylık 2000 guruş maaşla tayin edilecek bir memurun, karma komisyonda kendisine verilecek memuriyeti yapabileceğini de eklemiştir.¹¹⁹ Podgoritsa'da bir şebenderlik vekilliği kurulup, İşkodra Ecnebi Kalemi

¹¹⁵ BOA, HR.TO. 46/130 24.10.1886.

¹¹⁶ BOA, DH.MKT. 1381/68 1304.Ra.03 (29.11.1886).

¹¹⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO. 170/8 1304.Ş.08 (02.05.1887).

¹¹⁸ BOA, DH.MKT. 1466/79 1305.Ra.13 (29.11.1887).

¹¹⁹ BOA, HR.TO. 47/57 24.01.1888.

Müdürü Aleksandr Efendi tayin edilmiştir.¹²⁰ Sonuçta düzenlemiş haliyle sözleşme, Prens Nikola tarafından 15 Mart 1888'de imzalanarak kabul edilmiştir¹²¹. Oluşturulacak karma komisyona Podgoritsa şehbender vekilinin tayin edilmesi, gündeme gelmişse de¹²² en nihayetinde Korfu Şehbenderhanesi İmamı Resul Efendi görevlendirilmiştir.¹²³ Her ne yapılsa yapılsın, Osmanlı Devleti Karadağ'da kalan Müslüman emlakı konusunda gerekli ilerlemeyi sağlayamamış, Karadağ hükümeti göçmenlerin geride bıraktıkları emlaka el koyarak düşük fiyata satmış, 1904 yılına gelindiğinde bile Müslüman göçmenlerin şikâyetleri devam etmiştir.¹²⁴

Sonuç

Berlin Antlaşması ile bağımsız olan Karadağ, aynı zamanda Nikşiç, Kolaşin, Podgoritsa, Jablyak, İşbuz gibi yerleri sınırlarına katmıştır. Bu yerlerin Karadağ'a bırakılmasıyla da emlak meselesi ortaya çıkmıştır. Öncelikle Müslümanları dini baskılar, askerliğe zorlama ve ekonomik nedenlerle göç ettirmeye çalışan Karadağlılar, sonra göç eden Müslümanların mallarına el koymaya başlamışlardır. Karadağ ara ara göçmenlerin dönmeleri için çağrıda bulunurken, uygulamalarıyla bunun tam tersini yapmıştır. Tüm çağrılarını görünüşte olan Karadağ, yurtlarına dönenlere rahat vermemiştir. Göçmenlerin topraklarının ucuza satın alınması için de çabalayan Karadağ bu konuda çeşitli sınırlamalar getirmiştir. Her şekilde Müslümanların elini kolunu bağlayacak uygulamalarda bulunan Karadağ, Berlin Antlaşması'nın 30. Maddesini hiçe saymıştır. Özellikle borçlu göçmenlerin mallarını borçlarına karşılık olarak yok pahasına satan Karadağ, kurulan karma komisyonlara da müdahale ederek çalışmalarını durdurmuştur. Sorunun çözülmesinden değil çözülmemesinden beslenen Karadağ'da 20. Yüzyıla gelindiğinde bile durum netliğe kavuşmamış, Müslümanların şikâyetleri devam etmiştir.

¹²⁰ Tufan Gündüz, *Allahimanet Bosna, Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü 1879-1912*, İstanbul, 2012, s.148.

¹²¹ Özcan, *a.g.e.*, s.361.

¹²² BOA, DH.MKT. 1504/9 1305.Ş.13 (24.04.1888).

¹²³ Özcan, *a.g.e.*, s.361.

¹²⁴ Gündüz, *a.g.e.*, s.148.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri****1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

- BOA, DH.MKT. 1466/85 1305.Ra.13 (29.11.1887)
BOA, DH.MKT. 1723/58 1307.N.22(11.05.1890)
BOA, DH.MKT. 407/39 1313.5.13 (04.08.1895)
BOA, DH.MKT. 2267/83 1317.B.04 (08.11.1899)
BOA, DH.MKT. 77/19 1310.Z.19 (03.07.1893)
BOA, DH.MKT. 1381/68 1304.Ra.03 (29.11.1886).
BOA, DH.MKT. 1466/79 1305.Ra.13 (29.11.1887).
BOA, DH.MKT. 1504/9 1305.Ş.13 (24.04.1888).
BOA, HR.HMŞ.İŞO. 170/8 1304.Ş.08 (02.05.1887).
BOA, HR.HMŞ. İŞO. 107/35 1325.Şu.20 (05.03.1910).
BOA, HR.TO. 46/5 18.02.1885.
BOA, HR.TO. 46/130 24.10.1886.
BOA, HR.TO. 46/9 14.03.1885.
BOA, HR.TO. 50/43 21.12.1892.
BOA, HR.TO. 138/16 27.10.1880.
BOA, HR.TO. 136/15 02.07.1880.
BOA, HR.TO. 45/57 24.01.1881.
BOA, HR.TO. 47/57 24.01.1888.
BOA, HR.TO. 526/83 01.02.1883.
BOA, HR.TO. 478/12 14.07.1884.
BOA, HR.TO. 47/62 09.05.1888.
BOA, TFR.I.SL. 210/20985 1327.Ca.25 (14.06.1909).
BOA, Y.A.HUS. 166/12 1298. M.18 (20.12.1880)
BOA, Y.PRK.A. 1/110 1295 B.10 (11.07.1878)
BOA, Y.PRK.EŞA. 4/19 1301.C.20 (15.04.1884)
BOA, Y.MTV. 39/88 1306.Za.24 (22.07.1889)
BOA, Y.MTV. 61/90 1309. N.26 (24.04.1892)

**2. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi
Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH)**

ORH, Kutu: 114, Gömlek: 43, Belge: 43-1, 09.01.1294 (21.03.1878)

Tetkik Eserler

ANDRİYAŞEVİÇ, Jivko; *İstoriya Tsirne Gore*, Belgrad, 2015.

BANCOVİÇ, Safet; “Müslümanlar’ın Karadağ’dan 19. Yüzyıldaki Göçü”, *Muhacirlerin İzinde*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara, 2012.

DARKOT, Besim; “Karadağ”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1955.

ERİM, Nihat; *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara, 1953.

GÜNDÜZ, Tufan; *Allahimamet Bosna, Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü 1879-1912*, İstanbul, 2012.

KARATAY, Osman; “Karadağ’ın Bağımsızlık Mücadelesi”, *Balkanlar El Kitabı*, C.I: Tarih, Ankara, 2006.

KÜLÇE, Süleyman; *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944.

MADEN, Fahri; “Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması’nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları”, *History Studies*, C.5, Sayı 1, Ocak 2013.

MOAÇANİN, Nenad; “Karadağ”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2011.
Montenegro: Political and Ethnic Boundaries 1840-1920, Volume 2: 1880-1920,
Ed. Beitullah Destani, UK, 2001.

ÖZCAN, Uğur; *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara, 2012.

ÖZCAN, Uğur-TEMİZER, Abidin; *Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne Karadağ’da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, İstanbul, 2015.

ÖZDEM, Ali Gökçen; *Karadağ’ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012.

PALAIRET, Michael; *Balkan Ekonomileri 1800-1914*, Çev. Ayşe Edirne, İstanbul, 2000.

PEPİÇ, Adnan; “Podgoritsa’nın Kısa Bir Tarihçesi”, *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 18, Ankara, 2005.

RASTODER, Şerbo; “Karadağ’dan Müslüman Göçleri- 1878’den Günümüze Kısa Bir Tarih Denemesi”, *Muhacirlerin İzinde*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara, 2012.

ŞİMŞİR, Bilal N.; *Rumeli’den Türk Göçleri*, C. I, Ankara, 1989.

-----; *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.II, Ankara, 1989.

-----; *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.III, Ankara, 1989.

TEMİZER, Abidin; *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2007.

-----; "Karadağ'da Öteki Sorunu: Müslümanlar (1878-1913)", *History Studies*, C. 5, Sayı 3, Haziran 2013.

URHAN, Vahit Cemil; *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

YAĞCI, Zübeyde Güneş; "Berlin Antlaşmasından Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi", *Almanah*, Knyiga IV, Sayı 63-64, Podgoritsa, 2014.